

Selçuklu Döneminde Din*

Alessandro BAUSANI**

Trc.: Ali ERTUĞRUL***

Özet

Türkçe'ye çevirisini yaptığımız bu yazı, Sünnilik, Şiilik ve Tasavvuf açısından Selçuklu dönemi İran'ındaki dini tutum ve cereyanları ele almaya çalışmaktadır. Müellif, dönemin önemli şahısları ve eserlerinden hareketle, adı geçen bu mezhep ve cereyanların bu dönem zarfındaki dahili durumunu ve bunların diğer mezhep ve cereyanlara karşı tutumunu ortaya koymaya çalışmıştır. Selçuklu dönemi İran dinî tarihinin sonraki dönemlerdeki bazı dinî-siyasî-içtimai gelişmeleri belirleyen biçimlendirici bir çağ olması yönüyle ehemmiyet arz etmesi, makaleye daha bir önem kazandırmaktadır.

Anahtar Kavramlar: Selçuklu Dönemi, Din, Sünnilik, Şiilik, Tasavvuf

Abstract

This paper which I have translated into Turkish attempts to examine the religious attitudes and movements in Iran in Seljuq period in terms of Sunnism, Shiism and Sufism. The author of the article, based on notable personalities of the period and their works, tries to show the interior condition of the religious sects and movements mentioned above in Seljuq period and their attitudes towards other sects and movements. It is the importance of Seljuq period as a formative epoche in giving a direction to some religious-political-social developments in later periods of religious history of Iran that which renders the article more significant.

Key Words: Saljuq Period, Religion, Sunnism, Shi'ism, Sufism

---

* "Religion in the Saljuq Period", *The Cambridge History of Iran-Tha Saljuq and Mongol Periods-*, ed.: J. A. Boyle, Cambridge 1968, c. V (chapter 3), s. 283-302.

** *Naples Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü Fars Dili ve Edebiyatı Profesörü / İtalya.*

*** *Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi.*

İran dinî tarihinde Selçuklu dönemi, İsmailîler'in de dönemi olması hasebiyle bilhassa ilginç ve dikkat çekicidir. İsmailîlik hareketine bu [derleme] kitabın diğer kısımlarında da değinildiğinden, bu bölüm, esas itibarıyla bu dönem esnasında İran'daki dinî hayatın üç ana tezahürüne hasredilecektir: Sünnîliğin gelişimi, Şii fikirlerin mayalanması ve Tasavvuf. İran'daki Selçuklu devri, zaman itibarıyla, kabaca onuncu yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar uzanır; açıkçası, bu bölümde bizim, bu sınırlara daima, tam olarak riayet etmemiz mümkün olamamıştır.

Eş'arî'nin ölümünden (324/935) Gazâlî'nin vefatına (505/1111) kadar geçen süre içerisinde, İslâm kelâm sisteminin tamamının nihaî şekline kavuştuğunu; yine, bu yılların, Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sinin ve hayli ilginç Şii-Sünnî tartışmaların dönemi olduğunu; ve nihayet, on ikinci yüzyılda ilk Sufî *tarikatlerin* teşekkül ettiğini, ilk büyük İslâm ilâhiyat medreselerinden bazılarının tesis edildiğini ve şair Nizâmî'nin bu dönemde yaşadığını (1141-1209/13) aklımıza getirirsek: Bu gerçeklerin farkına varmak, Selçuklu döneminin ehemmiyetini kolayca idrak etmemizi sağlar. Bu devir, İran kültür tarihindeki en orijinal asırlardan biri değilse de, kesinlikle en biçimlendirici çağlardan biridir.

1. Sünnîlik

Sünnîliğin kalesi büyük oranda Doğu İran idi. Buna karşın Irak-ı Acem ve Taberistan (özellikle Kum, Rey ve Âve) tipik Şii merkezleri idiler. İranlı Sünnîler çoğunlukla Hanefî ve Şafi'î idi ve bu iki mezhebin ekseriyetle birbirleriyle arası iyi değildi. Nasîrüddin Ebu'r-Reşid el-Kazvîni tarafından on ikinci yüzyılın ilk yarısında bir Şii cedel eseri olarak kaleme alınan *Kitâbü'n-Nakz*'da, İran'ın bir nevi mezhep coğrafyası çıkarılmaya çalışılmıştır. Müellif, söz konusu eserinde, Horasan ve Maverâünnehr ile Irak'ın bir kısmının itikadî bakımından Hanefî ve Mu'tezilî olduğunu; Anadolu sınırlarına kadar uzanan Azerbaycan ile Hemedan, Isfahan, Sâve ve Kazvin'in ise, itikadî bakımından farklı mezheplere (Eş'arî, Hanbelî v.d.) mensup iken, amelî bakımından Şafi'î olduğunu; Luristan, Huzistan, Kerec, Gulpâygân, Burûcird, Nihâvend bölgelerinin "antropomorphist"ler (Müşebbihe, Mücessime) ile dolu olduğunu; ve Mazenderân, Kum, Kâşan ve Âve'de Şii'lerin bulunduğunu ortaya koyar.

Yine Şii bir müellif tarafından kaleme alınan müteahhir bir çalışma (on üçüncü yüzyılın başı), yani *Tebîretü'l-'Avâm*, bize Selçuklu İran'ındaki dinî yapıyı daha tafsilatlı bir şekilde gösterir. Müellif, yedi Sünnî "mezhep" saymakta ve onları, aşağı yukarı şu şekilde tasnif etmektedir:

1. *Davudî* [*Zâhirî*], "bugün artık mevcut değildir".

2. *Hanefî*, kelâmî bakımdan *Mu'tezile*, *Neccâriyye*, *Kerrâmiyye*, *Mürchie* ve *Cebriye* şeklinde kısımlara bölünmüştür. Harezmliler Hanefî-Mu'tezilî, Buhara halkı ve Kâşân "köylüleri" (*rusta'î*) Hanefî-Neccarî'dirler; Gur ve Sind'te Kerramîler mevcuttur; Buna mukabil Kûfe ve Bağdâd'taki Hanefîler Mürçî'e'ye, Horasan, Maveraünnehir ve Fergana'daki Hanefîler ise Türkler gibi Cebrîliğe mensupturlar.

3. *Malikî*, kelâmî bakımdan Haricî, *Mu'tezilî*, *Müşebbihe*, *Sâlimiyye* (Basra'nın Malikîleri) ve *Eş'arî* şeklinde kısımlara ayrılmıştır.

4. *Şafi'î*, kelâmî bakımdan altı gruba ayrılmıştır: *Müşebbihe* veya "antromorphistler" (Hemedan, Kara, Burûcird, Isfahan, Yezd, Herat, Selmas, Şirâz v.d.); *Selefî*, yani daha ılımlı *Müşebbihe*; Hüseyin Kerâbîsî tarafından idare edilen *Hariciler* (bu müellife göre, Basra, Umman ve Isferâyin'in bütün Haricîleri Şafi'î-Kerâbîsî'dirler); imamları Mâverdî ve Râğîb Isfehânî olan *Mu'tezile* (Basra ve 'Asker-i Mükerrrem arasındaki Huzistân'da yer alan bir şehrin, yani Müfredât'ın sakinleri Şafi'î-Mu'tezilî idiler. Bunlar "daha önceki yıllarda" Fesâ'da sayıca çoktular ve hatta "bugün", Şirâz'da yarı yıkık bir halde duran kervansaray, Fesâlî Şafi'î-Mu'tezilîlere ait eski bir *vakıf* idi); *Eş'arî*; ve *Yezidî*, Zur'dan Suriye'ye kadarki bölgede yayılmışlardır (*Müşebbihe* ve Haricî eğilimlere sahiptirler, yine bunlar Ebu Bekir, Ömer, Osman, Muaviye ve Yezid'i, "Allah'ın hidayet ettiği halifeler" olarak kabul etmekte, fakat ekseriyetle *takiyye* yapmakta ve Ali'yi de Allah'ın hidayet ettiği halifeler zümresine dahil etmektedirler).

5. *Hanbelî*. 6. *Sevrî* (?). 7. *Ishak-Râhevî*: Her üçü de *Müşebbihî* temayüllere sahiptirler.

Bu nispeten karışık listenin, Selçuklu İran'ındaki dinî merkezlerin coğrafi dağılımına dâir verdiği bilgiler ilginçtir. Daha ilginç olanı, Haricî temayüllere sahip merkezlerin varlıklarını muhafaza ettikleri hususudur. Yâkût (1179-1229) da, bize, bu dönemde, Sistân'da, Haricîliklerini açıkça ilan etmekten çekinmeyen ve kendilerine mahsus özel giysiler giyen pek çok Haricî bulunduğunu haber vermektedir.

Teşekkül dönemlerinde, dâima görüldüğü üzere, ekseriyetle katliamlarla sonuçlanan dinî çekişme ve çatışmalar sık sık vuku bulmaktaydı. Hatta ciddi tehlike anlarında bile dinî husûmet, güçlü ve faal kalmaktaydı; Ravendî'nin *Rahatu's-Sudûr*'una göre, Guzların [Oğuzların] dehşet veren hücumundan sonra (548/1154)

Nişabur'da, her gece bir fırka, düşman bir fırkanın mensuplarının sâkin bulunduğu şehrin bir mahallesine saldırmakta ve buradakileri öldürüp mahalleyi ateşe vermekteydi. Benzer vâkıalar, Şirâz'da Hanefîler ve Şafi'îler arasında, Rey'de bunların her ikisi ile Şiîler arasında ve bunların hepsi ile İsmâîlîler arasında meydana geldi. Bu dönemin Şiî-Sünnî çekişmelerinden bir tek ırkı veya millî unsuru ayrı tutmak, tamamıyla muhaldir. İsmi bilinmeyen Reyli bir şair tarafından Arapça yazılan ve bir Şiî eseri olan *Kitâbü'n-Nakz*'da zikredilen aşağıdaki beyit, bu duruma tipik bir örnektir:

Gerçekten insan, sadece dini ile ayırt edilir ve dindarlık (takva)
ırkı gerekçeler uğruna ('ale'n-neseb) feda edilmemelidir. İslâm,
Selman-ı Farisî'yi yüceltti; şirk ise, soylu Ebu Leheb'i alçalttı!

Aynı önemli metin, Selçuklu sultanları Mahmûd ve Mes'ûd döneminde, Isfahân'da, Müşebbihe'nin yaptığı eziyetlerden söz ederken, Rey'de de Mu'tezilî temayüllere sahip Hanefîlerin, güç kullanılarak Kur'ân'ın mahluk olmadığını ikrara mecbur bırakıldıklarından bahseder. Mu'tezilî telkinlerin tesiri altında kalan Selçuklu sultanı Mes'ûd b. Muhammed, Kazvîn, Rey, Isfahân, Bağdâd ve diğer yerlerdeki Müşebbihe, Cebriyye ve Eş'arî eğilimli kimselere zulmetmişti.

Şiî bir eser olduğundan dolayı hususî bir ehemmiyeti haiz olan *Kitâbü'n-Nakz*, İranlıların kahir ekseriyetinin, bu dönemde Eş'arî ve hatta Müşebbihe temayüllü Sünnî olduklarını; ve Isfahan şehrinin 'Sünniliğin başkenti' olarak zikredildiğini açıkça ortaya koyar. Ateşli tartışmalarda genellikle görüldüğü gibi, bütün hasım gruplar birbirlerine karşı ekseriyetle hakaretâmiz ve incitici bir dil kullanmakta, hakikatleri tahrif etmekte ve buna benzer şeyler yapmaktaydılar. Şâirler de tartışmalara iştirak ediyorlardı: Mesela, meşhur Zahîr-i Fâryâbî (ö. 598/1201) Mu'tezile ile dalga geçmiş, Hâkânî (ö. 595/1199) *felasife* (felsefeciler), Mu'attıla ve Mu'tezile'ye hücum etmiştir. Şiîler, "İsmâîlîler gibi *ta'lim* ve *taklide* başvurduklarından dolayı!" bütün Sunnileri müşebbihilik, hatta İsmâîlîlikle bile itham etmekten hoşlanıyorlardı¹. Eski bir Şiî, Sünniliği benimsemiş ve 557/1161'den biraz önce, manalı bir şekilde "Şiîlerin Bazı Rezaletleri" (*Ba'du Fada'ihî'r-Revâfiz*) adında, söz konusu "rezaletler"den altmış yedi tanesinin dökümünü içeren,

* فلا تدع التقوي انكالا على النسب
لعمرك ما الانسان الا بدينه
Müt. ilv. (وقد وضع الشرك الشريف ابا لب (لقد رفع الاسلام سلمان فارس

¹ *Kitâbü'n-Nakz*, s. 489.

Şiilik karşıtı bir kitap kaleme almıştı. Bu kitaba bir cevap olarak yazılan Kazvîni'nin *Kitâbü'n-Nakz*'ı ise tam olarak şu başlığı taşıyor: "Sunnîlerin Bazı İftiraları: Şiîlerin Bazı Rezaletlerinin Çürütülmesi" (*Ba'du Mesâlibi'n-Nevâsib fi Nakzi ba'di Fedâ'ihî'r-Revâfiz*). Kazvîni, kitabında, bilhassa Sünnîliğin Müşebbihe'ye kayan yönlerini vurgular ve Sunnîleri, sünneti körü körüne takip etmekle, cebre inanmakla ve Peygamberin Ehl-i Beyti'nin düşmanı olmakla itham eder. Sünnîler de, kendi bakış açılarından, Şiîliğin bütün şekillerini (bu dönemdeki en önemli umumi tehlike olan) İsmâilîliğe yamama eğiliminde idiler. *Fadâ'ihu'l-Revâfiz* isimli kitap: "Şiîlik ilhâda götüren koridordur" (*râfizî dehliz-i mulhidî est*) der. Ve aynı kitap, Şiîlerin Müslüman kılığına bürünmüş Zerdüştiler olduğunu söylediğinde, Şiîlik ile Zerdüştlük arasında özel bir benzerlik bulunduğuna dair bazı temelsiz modern iddialara kaynaklık eden, daha eski bir suçlamayı (onu başlatan kimse, muhtemelen İbn Hazm (ö. 456/1064) idi) tekrar eder. Bu kitaptaki Şiîlik karşıtı ilginç bir itham, Şiîlerin bilhassa toplumun aşağı sınıfları ve cahil zanaatkarları arasında mezheplerini tebliğ ettikleri ve onların *dehriyye* (materyalist) oldukları yönündeki ifadedir.

Etnik ya da millî bir birlik olarak bakıldığında, Sünnî fikirlerin sadece İran'daki gelişim tarihini burada tasvir etmek fiilî olarak mümkün olmaktan çıkar. Gazâlî'nin İranlı olması büyük bir önem arz etmez, zira o Arapça yazmış ve eserleri İspanya'ya varıncaya kadar her yerde okunmuştur. Görüldüğü kadarıyla, İran'daki Sünnîler ve de Şiîler, İslâm dünyasını içine alan geniş coğrafyaya yayılmış kendi taraftarlarına ait dinî eserleri mütalaa ediyorlardı. Gazâlî ve onun İslâm felsefe ve kelâm tarihindeki önemiyle ilgili bir bölüme İslâm tarihine dair kaleme alınmış herhangi bir çalışmada da tesadüf olunabilir. Bu bakımdan burada, bu konuya tekrar girilmeyecektir. Biz, basitçe, onun asırlarca en büyük İranlı dahilerin, edebiyatçıların ve diğerlerinin yetişmesi için dinî bir ortam sağlayan güçlü ve belirgin Horasan Sünnîliğinin üretmiş olduğu en iyi temsilcilerden biri olmasından bahsedeceğiz. Gazâlî, bir açıdan, bu Sünnîliğin özeti ve fiilî sonucudur: Ondan sonra Sünnîlik, kelâmî alanda önem arz eden çok fazla bir şey üretememiştir. Diğer taraftan, Gazâlî'nin insan aklına karşı duyduğu derin kuşku ve neticede felsefeyi mahkum etmesi; onun entelektüel aristokrasizmi (o, sıradan insanların sadece inanmalarının yeterli olduğunu söyleyerek, onları kelâmî mütalaalardan men etmektedir); ekseriya hak etmediği bir övgüye konu olan, gerçekte ise coşkulu ve ilerlemeci tasavvufî tezahürlerin çoğunu tümüyle katleden ılımlı bir tasavvuf anlayışını Sünnîliğe dahil etmesi; fikhî tasavvuf ve tasavvufî fıkıh arzusu –bütün bu başarılar, bir başlangıçtan ziyade bir sona işaret ederler ve

bunların büyük tesiri, gelecekteki İslâm kültürü için oldukça zararlı olmuştur.

Fakat İran'daki Selçuklu dönemi, sadece Gazâlî'nin dönemi demek değildir. Daha önce de söylediğimiz gibi, bu dönem, Gazâlî'nin büyük sentezinin yanında, hâlâ canlılığını ve etkisini koruyan başka eğilimlerin de mevcut olduğu bir *teşekkül* dönemidir. Mu'tezile mezhebinin, Irak, Harezmi ve Maverâünnehir'de bir dereceye kadar mukavemetini muhafaza etmeye çalışanların dışında, Eş'arilerce nihâi olarak mağlup edildiği bir zaman dilimidir. Buradaki en meşhur dört kişi şunlardır:

Gazâlî'nin üstadı olan ve *İmâmü'l-Harameyn* olarak bilinen Cüveynî (ö. 478/1085); döneminde Horasan'ın en büyük Şafiî-Eş'arî kelamcısı ve *İrşâd*, *Şâmil**, *Giyâsü'l-Ümem*, *Muhakkiku'l-Hakk* isimli önemli risâlelerin müellifi. O, Gazâlî'den başka daha pek çok talebe yetiştirmiştir. Bunlardan biri de Taberistanlı 'İmâdüddin Kiyâ Herâsî (ö. 504/1110) idi.

Selçuklu İran'ındaki diğer bir Şafiî-Eş'arî alim, Sultan Sancar'ın hizmetine giren ve esasen, mezhep ve fırkalara dair önemli bir başvuru kaynağı, *el-Milel ve'n-Nihal*'in müellifi olarak meşhur olan eş-Şehristânî (ö. 548/1153) idi. O, Horasan (Şehristân, Horasan'da, Nesâ yakınındaki bir şehirdir) ve Harezmi'de yaşamıştır. Kaleme aldığı diğer eserleri arasında Kur'ân üzerine yazılmış bir tefsir de vardır. Onun *Musâri'a*'sı, Eş'arî hücumlarının gözde bir hedefi olan İbn Sînâ'nın reddine dair cedelî bir eserdir.

Diğer bir bâtil fırkalar risalesi olan meşhur *Telbisü İblis* (Şeytanın Ayartması) isimli eserin yazarı İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Bağdâd'ta yaşamıştır. O, bütün dinî fırkalar tarafından son derece saygı gösterilen bir kişi olmuş, hatta, bazen Sünnî ve Şii'ler arasında çıkan ihtilaflarda arabuluculuk yapması için kendisine müracaat edilmiştir.

Bazı kişilerce hakkında *Fihî küllü şey' illâ et-tefsîr* ("Onda Kur'ân tefsirinden başka her şey vardır!") denilmiş olan gerçek bir ansiklopedi mahiyetindeki meşhur Kur'ân *Tefsîr*'inin müellifi Fahrüddin Râzî (ö. 606/1210). O, *Muhassalu'l-Efkâri'l-Mutekaddimîn* (İslâm kelamcılarının fikirlerine dair zengin bir tarihi

* Makalenin müellifi tarafından "Khâmil" ismiyle Cüveynî'ye nispet edilen bu eser, söz konusu müellifin kelâma dair kaleme aldığı "eş-Şâmil" olmalıdır [müt.].

özet) şeklinde isimlendirilen bir diğer eser ile Peygamberin mi'racı hakkındaki bir *risâle* ve başka benzer risâleler de yazmıştır. ez-Zamahşerî (ö. 538/1144) tarafından telif olunan Kur'ân üzerine Mu'tezilî bir tefsir mahiyetindeki ünlü *el-Keşşâf* da Selçuklu devrindeki Fars dinî dehasının meyvelerinden biridir.

Sünnî Eş'arî ekolünün büyüyen etkisi, elbette nazarî ilimlerde bir düşüşe yol açmıştır. Gazâlî'nin *Tahâfütü'l-Felâsife'si* ("Felsefecilerin Yanılgıları") felsefeye, yani tamamen nazarî Aristocu ve Yeni-Eflatuncu felsefeye yöneltilen pek çok benzer saldırı içinde en güvenilir yegane örnektir. İlme karşı bu dönemdeki Sünnî Eş'arî tutumun tipik bir numunesi, kelâmî bir risâle olan *Mecmû'atü'r-Resâ'ili'l-Kübrâ*'daki şu sözlerdir: "Kendisine *ilim* denilmeye layık yegâne ilim, Hz. Peygamber vasıtasıyla gelecek kuşaklara aktarılandır. Diğer ilimler ya fayda (*nâfi'*) vermeyen ilimdirler ya da hem ilim değiller hem de faydasızdırlar. Veya onlar ilim değildirler, fakat sadece bu şekilde isimlendirilmişler ve faydasızdırlar. Şayet onlar ilim ve faydalı olsalardı, elbette Peygamberin mirâsının içinde yer alırlardı."² Gazâlî'ye göre, "*felsefecilerin*" üç temel hatası şunlardır: "Onlar, Allah'ın ilminin cüz'î şeylere değil, sadece külliyâta taalluk ettiğini kabul ettiler; cesedin yeniden haşr olunacağına ve ahiretle ilgili hakikatlerin gerçekliğine inanmadılar; alemi yaratılmamış olarak kabul ettiler."

Kesintisiz bir üstadlar ve talebeler zinciri kendisini büyük üstad İbn Sînâ'ya bağlıyorsa da, Belhli filozof Ferîd Gilânî (on ikinci yüzyıl), yine de İbn Sînâ'yı, özellikle de onun âlemin yaratılmamış olduğu nazariyesini reddeden bir risâle (*Risâle Hudûsi'l-Âlem*) kaleme almıştır. Uzun müddet İbn Sînâ, *tam anlamıyla* filozof olarak kabul edildiğinden dolayı, bu hücumların çoğu, sadece şahsını hedef alan saldırılar şeklinde kalmıştı. O iki taraftan da tenkit edilmekteydi: Bir yandan, onun Aristocu eğilimlerinin doğru olmadığını düşünen İbn Rüşd gibi akılcı filozoflar tarafından; öte yandan, Şehristânî, Ferîd Gilânî ve Fahrüddin Râzî gibi kelâmcılar tarafından ve hatta, genel Eş'arî atmosferden etkilenen şairler (mesela, Senâ'î ö. 535/1141 ve Hâkânî, ö. 595/1199) tarafından.

Selçuklu çağında dinî felsefe ile uğraşanların en önemlilerinden özellikle birkaçını zikrederim.

---

² Kahire, 1324, s. 238.

İbn Sînâ'nın talebesi Behmenyâr'ın bir öğrencisi olan Mervli Ebu'l-'Abbâs Fadl b. Muhammed el-Lükerî/el-Levkerî, *Beyânü'l-Hakk bi-Dimâni's-Sıdk*'ın ve diğer eserlerin müellifi idi. Henüz yayınlanmamış bulunan *Beyânü'l-Hakk*'ta o, Fârâbî, İbn Sînâ ve diğerlerinin daha önceki eserlerinden parçalar kullanmış ve eserini beş bölüme ayırmıştır: Mantık, tabi'iyât, ilâhiyât, metafizik ve ahlâk. Lükerî, gördüğümüz üzere, hiç biri İbn Sînâ'ya sadık kalmamışsa da, sayısız talebe yetiştirdiğinden, bu dönemdeki İranlı filozoflar üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Talebeleri arasında, Mervli Ebû Tâhir Tabesî (ö. 539/1145) ve onun talebesi Ebû Sa'îd Funduverci, yine Kâdî Abdurrezzâk Türkî, el-Îlâkî, daha önce anılan Ferîd Gîlânî, Mervli tabib Hasan Kattân ve Es'ad el-Meyhenî (ö. 527/1133) vardı.

Lükerî, büyük gökbilimci ve şâir Ömer Hayyâm'ın muasırı idi. Hayyam, tam olarak bir filozof veya mütekellim değilse de, sadece bu dönemdeki Fars düşüncesinin farklı bir veçhesini temsil etmesi yönüyle bile burada zikredilmeyi hak etmektedir. Kendisi hakkındaki Sünnî görüş, Dâye (ö. 623/1223) tarafından kaleme alınan *Mirsadü'l-İbad* isimli tasavvufî eserde iyi bir şekilde ifade olunmuştur. Bu kitapta, Hayyâm, "kabiliyetleri, zekâsı, irfânı ve öğretisi" bakımından meşhur biri olarak övülse de, "ilâhî feyzden mahrum, hata ve şaşkınlık içinde dolaşan talihsiz felsefeciler ve materyalistler" ile yan yana konmaktadır. Rubâ'ilerinden birinde (Furûğî neşri, 129 numaralı rubâî) Hayyâm, kendisine, Aristocu anlamında "felsefî" (felsefeci) unvanının verilmesini, ben sadece "kim olduğumu bilmek" istiyorum, diyerek reddeder. *Temimme Sivânü'l-Hikme*'de nakledilen bir hikaye, Ömer Hayyâm'ın ismi ile bu asırdaki başka bir filozof ve hekim, Ebû'l-Berekât Hibetullah el-Beledî veya el-Bağdâdî (ö. 457/1152)'nin ismini bir araya getirir. Ebu'l-Berekât, Abbasî Halifesi el-Müstersîd Billah'ın hizmetinde çalışan bir Yahudî iken, Selçuklu sultanı Mes'ûd tarafından esir edilmiş ve İslâmiyet'i kabul etmişti. O, *el-Mu'teber* ve *Kitâbü'n-Nefs* gibi meşhur eserlerin ve Aristo psikolojisi üzerine yazılmış bir serh'in müellifi idi. O, İbn Sînâ'yı da sert bir şekilde eleştirmişti. Yukarıda anılan hikayeye göre, Kâkûyî emiri Yezdli Alâüddevle tarafından Ömer Hayyâm'dan iki filozof arasındaki ihtilaflar hakkında kendi görüşünü beyan etmesi istendiğinde, Hayyam'ın şöyle söylediği rivayet olunur: "Ebû'l-Berekât, İbn Sînâ'nın sözlerinin anlamını bile anlayamazken, bilmediği bir şeye karşı nasıl muhalefet edebilir?"

Bu çağdaki –*Kurâdetü't-Tabi'iyât*'in yazarı Ebû Sa'îd el-Gânimî; Sultan Sancar'ın çağdaşı ve Îlâkî'nin bir öğrencisi olan mantika dair risâlelerin yazarı Zeynüddin es-Sâvî ve diğerleri gibi–

diğer filozofların isimleri ise, konunun uzmanı olmayan okuyucular için pek bir mana ifade etmeyecektir.

Selçuklu döneminin önemi, bilhassa, dinî öğretimin, medenî dünyanın ilk üniversiteleri arasında mütalaa edilebilecek olan büyük eğitim kurumlarında verilmeye başlanması gerçeğinde yatar. Zira, bu şekilde, İslâm dinî kültürünün kurumları, neredeyse tümüyle teşekkül etmiş oluyordu. Büyük vezir Nizâmü'l-Mülk bu alanda oldukça faaldi; onun tesis ettiği kurumlar *Nizâmiyye* ismini almışlardır. Bunlar, burslar, müderrislere ödenen dolgun ücretler ve geleneksel ve iyi tertip edilmiş tahsil sistemi ile kolej benzeri eğitim kurumları idiler. Selçuklu sultanlığının bütün büyük şehirlerinde mevcut olmalarına karşın, Bağdâd (457-9/1065-7'de tesis olundu) ve Nişâbur Nizâmiyeleri bilhassa meşhur idiler. Bağdâd ve Nişâbur Nizâmiyelerinin müderrisleri Nizâmü'l-Mülk tarafından, vefatından sonra ise mirâsçıları tarafından tayin olunuyordu. Bütün diğer medreseler Nizâmiye'nin taklitleri idiler: Bu dönemdeki en önemli medreselerden biri de, Abbâsî Halifesi el-Mustansir Billah tarafından 626-31/1228-34 yılları arasında inşa ettirilen Bağdâd'taki *Mustansiriyye* idi. Bütün bu medreselerdeki eğitim *müderrisler* ve onların *mu'idleri* tarafından yaptırılmaktaydı. Müderris bir *kürsiye* (bir çeşit sandalye) oturarak dersini verir, *tarha* denilen özel bir kıyafet giyer ve sarık bağlardı; iki mu'id yanında oturur, sözlerini öğrencilere tekrar eder ve anlaşılması zor olan noktaları açıklarlardı. Müfredat programı *fıkıh* (İslâm hukuku), *hadis* (Peygamberin sözleri), *tefsir* (Kur'an'ın yorumu), edebî ilimler, riyâziyât ve tıptan oluşmaktaydı. Her talebenin kendine ait şahsî bir *hücre* (küçük bir oda) vardı ve aylık bir burs alırdı. Bu medreselerde ve daha başka yerlerde zengin kütüphaneler vardı. Bu hususta, sadece, Yâkût tarafından *Mu'cem*'de verilen bir misâli zikretmekle yetiniyoruz: Merv'de on vakıf kütüphanesi vardı, onlardan bir kısmı 12.000 cilt kitap içeriyordu. Kitaplar herhangi bir kısıtlama olmaksızın ödünç olarak veriliyordu (Bizzat Yâkût, bir keresinde, evine iki yüz cilt kitap ödünç götürmüştü!).

2. Şiilik

Şiilik, kurumlaşmış siyasî bir birimin –Safevî devri İran'ı– resmî mezhebi olmayı başardığı on altıncı yüzyıldan önce, genellikle, sınırları iyi belirlenmiş bir coğrafi bölge tayin etmenin hayli zor olduğu bir nevi fikir galeyânı ve heyecanından müteşekkil dağınık "mukâvemet merkezleri"nden mürekkep idi. Bu merkezler, hiçbir şekilde, Anadolu ve Suriye'den derece olarak muhtemelen daha fazla Sünnî olan Selçuklu dönemindeki İran toprakları ile sınırlı değildi; fakat İran, sonraki dört yüz yıl içinde –her zaman

barış yoluyla olmasa da– Şii bir ülke haline geldiğinden, Şiiğin tarihî devamlılığının bazı unsurlarını bulmaya çalışmak için onun Selçuklu dönemindeki hal ve vaziyetini araştırmak, husûsen ilginç olacaktır. Çalışmamızla ilgili aslı kaynaklar, tartışmalara yol açan yukarıda mezkûr iki eser, yani Kazvîni'nin *Kitâbü'n-Nakz*'ı ve *Fadâ'ihu'r-Revâfiz* ile birlikte Seyyid Murtazâ Razî tarafından kaleme alınan *Tebseretü'l-'Avâm* (Dinler Tarihi)'dir.

Pek çok Şii fırkasından sadece dördü, İran'da bu dönemde önemini koruyordu: 1. Nasîri, on iki ve on üçüncü yüzyıllarda Ali'ye, ilahî veya yarı ilahî güçler nispet eden aşırılarına verilen bir isim (İsmâililer de dâhil olmak üzere bütün diğer Şii fırkalar bunları mülhid ve kâfir (inançsız) kabul ediyorlardı); 2. Zeydiler; 3. İsmâililer; ve 4. İmâmiler (İsnâ Aşeriler).

Selçuklu döneminde Zeydiler dört cemaate ayrılmışlardı: *Cârüdiyye / Serhûbiyye*, İmam el-Bâkır'ın muasırlarından Ebû'l-Cârûd'un takipçileri –İmâm Bâkır, *nifak* çıkmasına sebep olduğu için tenkit sadedinde kendisini, Şeytan'ın isimlerinden biri olan Serhûb ile isimlendirmişti–; *Cerîriyye / Süleymâniyye*; *Betriyye*, Kuseyyirü'n-Nevvâ' el-Ebter'in takipçileri; ve *Ya'kûbiyye*.

Cârüdiyye, İslâm toplumunun Ali'den önceki liderlerini gâsıb ve *kâfir* kabul ediyordu. Onlardan bir kısmı, Halife el-Mu'tasım (218-27/833-42) tarafından hapsedilen (Bedehşân'daki) Tâlikân hâkimi Muhammed b. Ali b. Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali'nin kendi *Mehdîleri* olduğuna inanıyordu. Diğerleri ise, Mehdî olarak, nihayet, el-Musta'in (248-52/862-6)'in hilafeti esnasında katledilen Kûfe emiri, Yahya b. Ömer b. Yahya b. Hüseyin b. Zeyd b. Ali'yi ilan etmişlerdi.

Cerîriyye / Süleymâniyye, bilhassa imâmetin intikali hususunda Cârüdiyye'den farklı görüşlere sahipti. Zira İsnâ Aşeriyeh gibi Cârüdiyye'de de intikal *nassla* (daha önceki imâmın sarîh tayini) olmalıydı. Buna karşın Cerîriyye / Süleymâniyye, imâmetin *şûrâ* (istişâre) yoluyla intikâline dâir Sünnî görüşü benimsemişti. Bunlara göre, Ebu Bekir ve Ömer kâfir değil günahkâr idiler. Fakat, Osman, (bunlara göre) İslâm'a aykırı *bid'atler* (yenilikler, sapıklıklar) ihdâs ettiğinden, gerçekten bir kâfir idi.

Betriyye, Peygamberden sonra Ali yaratılmışların en faziletlisi olsa da, Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetlerinin yine de meşru olduğu görüşünü benimseyen Cerîriyye'den bile daha ılımlı idi. Zira, bizzat Ali imâmetle ilgili kendi haklarını bu kimselere devretmişti; benzer görüşler Ya'kûbiyye tarafından da savunulmuştur.

Zeydiler kelâmî bakımdan Mu'tezilî idiler, fakat fıkhîta, amelî bakımdan Sünnîlerle mutabakat içinde idiler. Sünnîler gibi *kıyâs*, *re'y*, *ictihâd* ve *istihsân*ın da *Şer'îat*ın geçerli kaynakları arasında olduğunu kabul ediyorlardı. Hüseyin oğlu Ali'den sonraki bütün imamları geçersiz kabul ediyorlar ve Ali b. Hüseyin'den sonra Zeyd'in imâmetini kabul etmeyen ve cihadı benimsemeyen herkesi kâfir görüyorlardı.

Selçuklu döneminde Zeydiler, dokuz ve onuncu yüzyıllardaki kaleleri olan bölgelerde, yani Deylem, Gîlân, Taberistân ve Gûrgân'da nispeten hâlâ güçlü idiler. *Kitâbü'n-Nakz*ın müellifinin hayatı esnasında, bu bölgelerin bir kısmında, Zeydiler henüz kendi imamları adına *hutbe* okuyorlar ve onların isimleri ile sikke darb ettiriyorlardı.

(Bu cildin diğer bölümlerinde ele alınan) İsmâîlîler'in dışında, Selçuklu çağındaki en güçlü Şii fırka *İmâmiyye* veya Batılı şarkiyatçıların dedikleri gibi, İsnâ Aşeriyye idi. Selçuklular, – Deylem, Taberistân, Irak-ı Acem ve Arap ile Huzistân ve Kirmân'da nispeten güçlü olan– Şii unsurların güçlü İsmâîlî cereyanıyla birlikte Abbasî hilafetini yıkmak için hazırlık yaptıkları bir anda, İran'da iktidarı ele geçirmişlerdi. İran'ın doğusundaki güçlü Sünnî merkezlere istinat eden ve Melikşah'ın veziri Nizamü'l-Mülk'ün ulvî şahsında en iyi ve en doğru temsilcisini bulan tavizsiz Selçuklu Sünniliği, Bağdâd'ta can çekişmekte olan Sünnî hilafete yeniden hayat verdi. Nizamü'l-Mülk'ün meşhur *Siyasetnâme*'sinden alınan şu metin, bu hakikati açığa vurmaktadır:

Mahmûd, Mes'ûd, Tuğrul, Alp Arslan (Allah onlara rahmet eylesin)'in günlerinde, hiçbir Zerdüşti veya Yahudi ya da Râfîzî bir mevki elde etmek için ortaya çıkmaya veya büyük bir kimsenin huzuruna varmaya cür'et edemezdi. Türklerin işlerini idare eden kimseler, tümü Horasanlı, temiz Hanefî veya Şafîî mezhebine mensup uzman mutasarrıflar veya debîrler idiler. Iraklı kötü mezhepli kimseler, asla debîr (sekreter) ve âmil (vergi memuru) olarak işe alınmazlardı; gerçekten de Türkler, bunlara asla bir iş buyurmamışlardır; onlar, "bu insanlar Deylemlî ve onların destekçileriyle aynı mezheptendirler; eğer onlar ayaklarını yere sağlam basarlarsa, Türklerin menfaatlerine zarar verecekler ve Müslümanlara sıkıntı sebebi olacaklardır. Düşmanların aramızda bulunmaması en iyisidir,

derlerdi." Dolayısıyla onlar afetlerden âzâde bir şekilde yaşadılar.³

Bu metin, ırkî bakımdan en saf İranlı bölgelerden biri olan Horasan'ın ne kadar sağlam Sünnî olduğunu, buna karşılık Şiiliğin, zâhiren Iraklı, batı İranlı ve hatta Arabî temayüllerle mutabık bulunduğunu gösterir: Eğer zarurî ise bir başka delil de, günümüz İran Şiiliğinin ırkla bir ilgisi bulunmamasıdır.

Siyasetnâme, propagandacı emellerle, bütün Şii fırkalarını ekseriya kendilerinden çok daha korkulan İsmâîlilerle bir tutan kudretli müellifinin, Şii karşıtı güçlü temayüllerini yansıtan hâdis ve hikâyelerle doludur; hakikatte, Şiiliğin gazap ve öfkesi Nizâmü'l-Mülk'ün toptan reddinin nedenlerinden biri idi ve zaten, ondan sonra da Şiiliğin nüfuzu büyümeye başlamıştır. Selçukluların Şii aleyhtarı siyasetlerine rağmen, yine de diğer yerlerdeki gibi İran'daki Şii merkezler de bu dönem esnasında gelişme kaydetmişlerdir. Şiiiler, kendilerine mahsus medrese, mescid ve kütüphanelere sahip idiler ve yukarıdaki metinde beyan olunan itirazların da gösterdiği gibi, saray hayatına dahi girmeyi başarmışlardı: Mesela, (İbnü'l-Muttalib olarak tanınan) Hibetullah Muhammed b. Ali, Halife el-Mustazhir'in veziri idi; Sa'dü'l-Mülk Âvecî de Sultan Muhammed b. Melikşah'ın vezirliğini yapmış, Şerefüddin Anuşîrvân b. Hâlid Kâşânî ise hem Halife el-Musterşid hem de Sultan Mahmûd b. Melikşah'ın veziri olmuştur. Mutedil Sünnîlerin idâri işlere Şii unsurların tedricen nüfuzuyla alakadar olduklarını, "Türkler" (yani Selçuklu hâkim sınıfı) ile Şiilik arasında bir ittifak kurulması korkusunu açığa vuran *Fadâ'ihu'r-Revâfiz*'dan da açıkça anlamak mümkündür: "Bugün [1165 civarı], en az on veya on beş *revafiz* bulunmayan hiçbir Türk sarayı yoktur ve *divanlarda debir* olarak çalışanların ekserisi de bunlardandır."⁴ *Kitâbü'n-Nakz*'ın Şii müellifi bile, Nizâmü'l-Mülk ve Melikşah'ın ölümünü takip eden dönemde, bazen Şiiileri himayelerine alan "Türkler"den sitayişle söz etmektedir. Şiiilerin nüfuzu, muhtemelen eskiden beri Mu'tezile'nin kalesi olduğundan, özellikle Harezme'de güçlüydü: On üçüncü yüzyılın başında, Muhammed Harzemşah'ın 'Alâü'l-Mülk 'Alevî'yi halife olarak önermeye ve ülkesindeki ulemayı, Hüseynilere ait olması gereken hilafete Abbasîlerin lâyük

³ Hubert Darke tercümesi, s. 164-5 (Hubert Darke neşri, s. 215).

⁴ Hubert Darke tercümesi, s. 53-4.

olmadıklarını ilâna davet etmeye varacak kadar ileri gittiği bilinmektedir⁵.

Akidelerini ve nüfuzlarını yaymak için Şiiler tarafından kullanılan propaganda teknikleri arasında *menâkıbîler* veya *menâkıbhân*lardan istifade de vardı. *Menâkıb* "faziletler" anlamına gelir, *menâkıbhân* ise yollarda ve pazarlarda Ali ve soyundan gelenlerin faziletlerini öven okuyucu demektir. Menâkıbîler Büveyhî döneminden itibaren Irak'ta mevcut olmuşlar ve Selçukluların ilk dönemlerinde de, Irak ve Taberistan'da faaliyetlerini az çok gizlice sürdürmüşlerdi; âzâr ve takibata uğramaktan kurtulmak için, sık sık bir yerden bir yere göç etmişlerdi. *Kitâbü'n-Nakz*, Melikşah'ın ölümünden sonraki durumla ilgili bir bilgi verirken, menâkıbhânların, Şii imamı, Sünnî "gâsıplar"a saldırdığı için överken genellikle *kasideler* okuduklarını söyler. Bu kasideler, *tenzih* (teşbih karşıtı mutlak aşkın Tanrı tasavvuru); *adl* (Tanrının mutlak kâdir olduğuna dair Eş'arî düşüncesine karşı Tanrının adilliği); imamların *ismetî* (yanılmazlık ve ma'sumluk) ve onların mucizeleri ile diğer benzeri hususlar gibi itikadî ve kelâmî unsurları da içeriyorlardı. Bundan başka, onların Ali ve dostlarının askerî kahramanlıklarıyla ilgili hayalî hikayelerindeki şiirler de "dinî destanî ezgiler" suretinde idiler. Maalesef, bu eski şiirler neredeyse tümüyle kaybolmuştur. Ancak, Safevî döneminden kalma bu türden bir hayli Şii halk-dinî destan örneğine sahibiz. *Kitâbü'n-Nakz*, bize, içinde on ikinci yüzyılın en meşhuru Reyli Kıvami'nin de yer aldığı bazı Şii şairlerin isimlerini (onların sırf okuyucu olan *menâkıbîler*den ayrılması için) de vermektedir.

Menâkıbhânların etkisini dengelemek için Sünnîler de Ebu Bekir ve Ömer'in üstün vasıflarını yücelten ve Şiileri tahkir eden *fadâ'ilhân*lardan (bu kelime de "fazilet okuyucuları" anlamına gelir) istifade etmişlerdir. Çok ilginç bir bölümünde *Kitâbu'n-Nakz*, bize şunları söylemektedir: Bunların şiirleri, Şiilerin şiirlerinin taklitleridirler (ve muhtemelen bu iddia doğrudur); bu şiirlerde onlar *cebr* (takdir-i ilahî) ve *teşbihle* (antromorfizm) ilgili görüşlerini tebliğ etmektedirler; Ali ve arkadaşlarının "gerçek" gazalarını terennüm etmek yerine "bunlar Rüstem, Suhrâb, Isfendiyâr, Kâvûs, Zâl v.d. ile ilgili sahte savaşılar ve asılsız hikayeler uydurmakta ve İnananların Sultanının (Ali) cesaret ve faziletlerinin bir inkarı (*redd*) olarak, okuyucularını ülkedeki bütün pazarlarda bu boş masalları (*turrahât*) yaymak için

⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-guşâ*, c. II, s. 96-7.

göndermektedirler. Bu batıl uygulama (*bid'at*) bugün henüz bâkidir, oysa Muhammed (selam üzerine olsun!)'in aziz Ümmetinin ittifakına göre, Zerdüştilere (*gebrekân*) medih okumak gerçekten bir bid'at ve dalâlettir".⁶ Bu noktada, İmâmiye Şi'ası, kendi hakikat ışığı altında, İran'daki en esaslı *İslâmî* cereyan olarak tezahür eder. Zira onun, sadece İslâm öncesi fikirlerle hiçbir irtibatı bulunmamakta, aynı zamanda o, bu fikirleri, geleneksel İran Sünniliğinin yaptığından çok daha şiddetli bir şekilde mahkum etmektedir.

Bazı metinlere göre, bu dönemde de, *ta'ziyeler* (günümüzdeki teatral/seyirlik oyunlar anlamında değil) bir nevi yeniden canlandırma tecrübesi yaşatılmaktadırlar. Kerbela'da Hüseyin'in şahâdeti anısına düzenlenen bu matem törenlerinin, ilk kez Büveyhiler döneminde başlamış veya gelişme kaydetmiş olduğu görülür. Selçuklular döneminde ise, bu matem törenleri Sünniler (Hanefî ve Şafî'î) tarafından da, "hatta Hemedan gibi, katı Sünnî olan şehirlerde bile", bazen icra edilmiştir.

Bu dönemde, Şiiler İran'ın neresinde sayı bakımından daha fazla idiler? Bu yerlerin listesi, hadiselerin fiilî olarak müşâhedesinden kaynaklanan bir sonuç olmaktan ziyade, daha eski rafizî risâlelerinden mirâs kalmış bir formülasyon olduğu izlenimi veren bu dönemdeki çeşitli dinî kitaplarda, neredeyse taklidî (τὸποç) bir surette verilmektedir. Şiilerle bağlantılı olarak genellikle en çok zikredilen yerler Kum, Rey ve Âve'dir (Sâve'den Âve olan bu son yer, Yâkût tarafından da ateşli bir Şiî merkezi olarak zikredilmiştir). *Tebisretü'l-'Avâm*, *Kitâbü'n-Nakz* ve *Râhatu's-Sudûr*'da verilen bilgileri topladığımızda, Bağdâd ve buradaki meşhur Şiî mahallesi, Kerh'in yanı sıra, Selçuklu dönemi İran'ındaki "Şiî merkezlerin", başlıca, Kâşân, Tefriş, Âve, Kum, Rey, Kazvîn, Sârî ve İrem ile Mazenderân'daki mıntıkalardan ibaret olduğunu görürüz; Horasan'da da bir miktar Şiî, Nişâbur ve Sebzevâr'da yaşamaktaydı. Fakat bu isimlerden bazısı, organize olmuş Şiî cemaatlerin mevcudiyetini göstermekten ziyade, genel itibarıyla bir Şiî hareket ve kaynamanın varlığına işaret ederler, bazen de İsmâilî veya *Batınî* hareket anlamına gelirler. Bu bakımdan, *Râhatu's-Sudûr*'da nakledilen Şemsüddin Lâğarî'nin şiirleri gibi metinlerin, zikredilen yerlerde organize olmuş İsnâ Aşeriye Şiî cemaatlerinin varlığının hakiki delilleri olarak alınıp alınamayacağı hususunda mütereddidim:

⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-guşâ*, s. 34-5.

Ey Hükümdar, Kum, Kâşân, Âbe ve Tabereş Bâtinilerin yerleridir;

Dört Dostun [Sünnîlerin "râşid" halifelerinin] itibarını kazan, bunun için bu dört yeri ateşe ver,

Sonra Farâhân ve Muslihâh'ı yak, böylece senin dört sevabın altı olsun!*

Daha güvenilir bilgiler, aşağıda anılan bu dönemin (on ikinci yüzyılın ikinci yarısı) Şii medreselerinden bahseden *Kitâbü'n-Nakz* tarafından verilmiştir: Şiiliğin geleneksel merkezi olan Rey'de, Tuğrul Bey'in muasırı Seyyid Tâcüddin Muhammed Gilakî tarafından tesis olunan medrese, Şemsü'l-İslâm Haskâ Bâbüye medreseleri ve bazısı 200'den 400'e kadar öğrenci alabilen diğer pek çok medrese; Kum'da, Esîrû'l-Mülk medresesi, Seyyid 'Izzüddin Murtaza medresesi ve diğerleri (Kum'da tam sekiz medrese ismi geçmektedir); ve Kâşân'da, İmam Ziyâuddin Ebu'r-Rıza Fazlullah b. Ali el-Hüseynî gibi şeyhlerin müderrislik yaptıkları Safeviyye, Necdiyye, Şerefiyye v.d. denilen medreseler. Âve'de de 'Izzu'l-Mulki ve Arabşâhi medreseleri ile diğerleri zikredilir; Varamîn'de Rızaviyye ve Fethiyye ve Sebzevâr'da da, "nesilden nesile intikal yoluyla İslâm hukuku öğreten iyi *medreseler* ve müderrisler vardı".⁷

Bu dönemdeki Şii kültür dikkate değer dinî eserler ortaya koymuştur. Az çok bu dönemin başında, Şii hekim Ebu Ca'fer Tûsî (ö. 460/1068)'nin önemli Kur'ân tefsiri telif olunmuştu. İbn İdris el-Hillî (Hillî 578/1182'de vefat etmiştir) tarafından yapılan bu eserin bir muhtasarı, on ikinci yüzyıla aittir. Bu yüzyılın ilk yarısında, Şii'ler Farsça bir Kur'ân tefsiri yazmışlardı ki, bahse konu olunan bu eser Cemâlüddin Râzî'ye aittir; ve başka bir saygın Şii alim, Şeyh Tabersî (ö. 548/1153) de, en önemlisi *Mecme'u'l-Beyân* (on dokuzuncu yüzyılda Farsça'ya çevrilmiştir) olan Arapça üç Kur'ân tefsiri kaleme almıştır. Bu dönemdeki Şii kelimcilerin ekserisi cedelci idiler, fakat bunlar, gelecek yüzyılda, bilhassa Nasîruddin Tûsî'nin şahsında –bazen bütün Şii kelimcilerinin en büyüğü olarak addedilir– gelişme kayd eden metodik Şii kelamının temellerini atmışlardır. Cedelî tarzdaki Şii eserleri arasında Şeyh

* قم و کاشان و آبه و طبریش
خمروا هست جای باطنیان
و اندرین چهار جای زن آتش
آب روی چهار یار بدار
[müt. ilv.] تا چهارت ثواب گردد شش
پس فراهان بسوز و مسلحگاه

⁷ Kazvinî, s. 174.

Tûsî'nin *İsbâtu'l-Vâcib* ve *Telhisü's-Şâfi* isimli eserlerini zikredebiliriz; mezkûr son eser, Hemedanlı Kâdî Abdülcabbâr Mu'tezilî (ö. 414/1023) tarafından telif olunan *el-Muğni fi'l-İmâme*'ye karşı imâmetin meşruluğu gibi bazı meselelerle ilgili olarak Seyyid Murtaza (ö. 436/1045) tarafından kaleme alınan bir eserin [*eş-Şâfi'nin*] hulâsasıdır. Başka bir cedelci yazar, Râğîb olarak bilinen ve *ez-Zerî'a ila Mekârimi's-Şerî'a'yı* yazan Isfehanlı Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (ö. 502/1108) idi. Kazvinî'nin 560/1165 civarında kaleme aldığı *Kitâbü'n-Nakz*'ı daha önce zikredilmişti. Bu dönemleri, günümüz mukayeseli din çalışmaları elkitaplarının öncüsü olarak tanımlanabilecek, bir kısmı milel ve nihâl ile cedel ve münazaraya dâir, bazıları da kelâm ve tarihle alakalı çok sayıda önemli telif eser vücuda getirilmiştir. Bu eserlerden Farsça olarak yazılan en eskisi, Ebû'l-Me'âlî Muhammed Ubeydullah isimli bir Şii tarafından, 485/1092'de *Beyânü'l-Edyân* (Dinlerin Açıklanması) adıyla kaleme alınmıştır. Faydalı bilgileri muhtevî bir tür dinler ansiklopedisi mahiyetindeki Reyli Seyyid Murtaza Dâî Hasanî'nin *Tebisretü'l-'Avâm*'ı, Selçukluların son dönemlerine âittir.

3. Tasavvuf

On birinci yüzyılın ikinci yarısı, on ikinci yüzyılın tamamı ve on üçüncü yüzyılın başları, sadece İran'daki değil, başka yerlerdeki Tasavvuf tarihi için de en önemli dönemlerinden biri olarak kabul edilebilir. On birinci yüzyılın ikinci yarısında, Maveraünnehir, Horasan ve Irak'taki büyük Sufî şeyhlerinden her biri, küçük bir *hângâh*da ibadet, murâkabe ve yeni öğrenciler yetiştirmekle meşgul oluyordu. Gazâlî'den bahsederken söylediğimiz gibi, Selçuklu döneminde, Tasavvuf, Sünniler tarafından şüphyle karşılandığı ve hatta takibâta uğradığı yıllardan sonra, yolunu ıslah ederek bizzat mutedil Sünniliğin içine dahil oldu. Her ikisi de Eş'arî olan Kuşeyrî ve daha sonra da Gazâlî (ilk bakışta daha ziyade tasavvuf aleyhtarı bir mevkide iken), Tasavvufa, Sünnilik içerisinde tam bir meşrûiyet* kazandırdılar; oysa (tasavvufî fikirler için görünürde daha müsâit bir zemin sağlayan) Şiilik, en azından daha önceki devirlerde, genel olarak, Tasavvufun karşısında olmuş; bazen de çok haşin ve sert bir tavır takınmıştır.

---

* Metinde "full rights of citizenship" şeklinde geçmekte olan ibare, tarafımızdan "tüm vatandaşlık hakları" yerine, "tam bir meşrûiyet" şeklinde tercüme edilmiştir [müt.].

Müesseseseleşmiş ilk Sufî *tarikatlarnın* teşekkül etmesi ve tarikat adabının bazı önemli kısımlarının ortaya çıkması on ikinci yüzyılda gerçekleşmiştir. Massignon ve Kahle, Sufî tarikatlerinin* hırka giydirme ayinlerinin Karmatî (İsmâîli) merasimleri taklit edilerek ilk kez bu yüzyılda vücuda geldiği kanaatindedirler.

Dahası, içinde, tarikatın bütün Şeyhlerinin isimlerinden mürekkep bir nevi manevî zincir olan *silsilenin* de yer aldığı *icâze* senedinin, ilk kez, Selçuklu döneminin sonuna doğru, 625/1227'de kullanılmış olduğu görülür.⁸ Yine, daha önceki metinlerde sūfilerin toplu olarak (komünal) hayat sürdürdüklerine dair izler buluyorsak da, bir *hângâhtaki ihvânın* (kardeşler) keşişâne hayatının ilk gelişme evrelerinin ortaya çıkması da bu yüzyılda olmuştur.⁹ İran'da ilk teşekkül eden Sufî uhuvveti, başlangıçta gerçek bir "tarikat" olmaktan ziyade tasavvufî bir ekol olan Kâzerûniyye (Şirâz, 426/1034) idi; fakat en önemlileri, asıl itibarıyla müşterek bir ekolden (Cüneydiyye) çıkan üç dal idi: Yani Yeseviyye kolu vasıtasıyla bilhassa Türkistan'da yayılan Hâcegân (Yusuf Hemedânî (ö. 535/1140) tarafından kuruldu); ikinci olarak, Kübreviyye (Necmeddin Kübrâ (ö. 618/1221) tarafından Horasan'da kuruldu); ve üçüncü olarak da, manevî kurucusunun (meşhur veli Abdulkâdir Gilânî, ö. 561/1166) ölümünden sonraki birkaç on yıl içinde Bağdâd'ta teşkil olunan meşhur Kâdiriyye. Bu ilk tarikatlara, merkezi Basra'da olan Rifâ'iyye (er-Rifâ'î (ö. 570/1183) tarafından kuruldu)'yi, Abdülkâhir Sühreverdî (ö. 563/1167) ve Ömer Sühreverdî (ö. 632/1234) tarafından kurulan Bağdâd'taki Sühreverdîyye'yi ve daha sonra, İran'ın doğu beldelerinin tümüne ve Afganistan'a, on üçüncü yüzyılda da Hindistan'a yayılan Çiştîyye'yi de ilave edebiliriz. Bu sonuncu tarikatın merkezi, kurucusu Mu'înüddin Çiştî (ö. 1236)'nin türbesinin bulunduğu Acmir / Hindistan idi.

Selçuklu çağının başında, Sufî tarikatlarının teşkilinden önceki devreyle alakası bulunan büyük Sufî şeyhlerinden bazısı, İran'da henüz hayatta idiler. İran'ın ilk mistik şairi Ebû Sa'îd b. Ebi'l-Hayr (ö. 440/1048-9) ve aynı şekilde, meşhur Sufî nazariyecisi Kuşeyrî (ö. 465/1073), geride pek çok mürid bıraktıkları Horasan'da faaliyette idiler. Bunlardan kısa süre sonra Hucvîrî, Hâce Ahmed

* "Brotherhood" (uhuvvet=kardeşlik) kelimesi, müellif tarafından bazen uhuvvet birliklerinin müesseseseleşmiş hâli olan "tarikat" manasına gelecek şekilde de kullanılmıştır [müt.].

⁸ Bkz. Massignon'un *Encyclopedia of Islam*'daki "Tarikat" isimli makalesi.

⁹ Ekseriyetle Anadolu'da, *ihvân* için kullanılan diğer bir kelime *ahî* idi.

Serahsî ve Ebû Abdullah Bâkû ile içerisinde, hepsi Büyük Selçuklular zamanında gayet iyi tanınan Muhammed b. Ebi Ahmed, Yusuf b. Muhammed b. Sam'ân (ö. 459/1067) ve Kutbüddin b. Mevdûd Çiştî (ö. 527/1133) gibi kimselerin de bulunduğu Hâce Ahmed Çiştî (ö. 355/966 / Çişt, Horasan'da bir şehirdir)'nin manevî evlatları olan Çiştîler gelirler. Aynı bölgede, yani Horasan'da, Herat'ta medfun bulunan büyük müellif ve veli Hâce Abdullah Ensârî (ö. 481/1089)'nin şöhreti, bu dönemde yayılmaya başlamıştı. Bundan kısa bir müddet önce, Şirâzlı veli İbn Hafif'in müridi Hâce Yahyâ b. 'Ammâr eş-Şeybânî Herat'a gitmiş ve burada Sufî öğretiyi yaymak yönünde faaliyetlerde bulunmuştu. Horasan'ın en büyük Sufilerinden biri on birinci yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Şeyhu'l-Şuyûh Ebû 'Ali Fârmadî idi. O, Ebû'l-Hasan Harakânî, Ebû Sa'îd b. Ebi'l-Hayr, Ebû'l-Kâsım Gurgânî ve Kuşeyrî'nin manevî müridi olmuş ve sonra da, döneminin en meşhur sufilerinden olan ve tasavvufu ilgili *Sevânih* isimli bir eser kaleme almış bulunan Ahmed el-Gazâlî (ö. 517/1123)'nin kardeşi, Sünnî kelamcı Muhammed el-Gazâlî'nin piri olmuştur. Fârmadî, on ikinci yüzyılın sonlarında sayısız talebe yetiştiren Tuslu Şeyh Ebû Bekir b. Abdullah Nessâc'ın da piri idi. Ahmed Gazâlî'nin talebeleri arasında ise, *Makâmât*'in meşhur yazarı Bedî'uzzamân Hemedânî (räfizilik ithamıyla 525/1131'de öldürüldü)** , -Ni'metullahî tarikatının gelecekteki kurucusu Ni'metullah Velî (ö. 834/1430)'nin manevî zincirindeki ilk halka olan- Şeyh Ebû'l-Fadl Bağdâdî (ö. 550/1155) ve Ziyâuddîn Sühreverdi bulunuyordu.

Maveraünnehir'de, Fârmadî ekolünden gelen ve Yeseviyye / Hâcegân tarikatının kurucusu olan mezkur Hâce Ebû Ya'kûb Yûsuf Hemedânî, aralarında özellikle Abdülhâlik Gücduvânî, Abdullah Berkî, Hasan Endakî ve Ahmed Yesevî* gibi meşhurların da bulunduğu çok sayıda talebeye sahipti.

** Müellifin bu hususta hata yaptığı aşikârdır. Zira, *Makâmât* sahibi Ebû'l-Fazl Bedî'uzzamân Ahmed b. el-Hüseyn b. Yahya el-Hemedânî, Büveyhî veziri Sâhib b. 'Abbâd'ın maiyetinde bulunmuş ve zehirlenme veya kalp sektesi nedeniyle h. 398/1008'de Herat'ta aniden vefat etmiştir. Ancak, yukarıda iddia edildiği gibi katledilmiş değildir. Muhtemelen burada müellifin ifade etmeye çalıştığı kişi, Ahmed Gazâlî'nin müridi olan ve *Risâle-i Cemâli*, *Temhidât*, *Risâle-i 'Alâyî* ve *Mektûbât* gibi eserlerin müellifi olan 'Aynu'l-Kudât Ebû'-Fedâil 'Abdullah b. Muhammed Meyâncî Hemedânî olmalıdır. Bilindiği kadarıyla bu kişi, tedris mahalli olan Hemedân'daki medresenin kapısına asılarak idam edilmiş ve daha sonra da cesedi hasıra sarılarak yakılmıştır [müt. ilv.].

* Ahmad Basavî olarak kaydedilen bu isim Ahmed Yesevî olmalıdır [müt.].

Harezmi'de bu çağın en büyük Sufisi, Moğolların memleketini istilası sırasında, 618/1221'de katledilen ve Kübrâ olarak tanınan Ebû'l-Cenâb Necmüddin el-Hivekî idi. O, öğretilerini takip eden çok sayıda Sufî müride sahip bulunduğu ve Kübreviyye tarikatini tesis ettiğinden "*Şeyh-i Velî-Tırâş*" (Veli Yetiştiren/Yontan Şeyh) olarak da biliniyordu. İran'ın bu dönemdeki bütün büyük Sufileri gibi o da bir Sünnî (Şafi'î) idi. O şöyle yazıyor: "Biz, yaratılmışların en hayırlısının Allah'ın Resulü Muhammed, sonra Ebu Bekir, sonra Ömer, sonra Osman, sonra Ali olduğuna inanıyor; ve Allah'ın her türlü kirlilik emâresinden uzak kıldığı ve masum ve Kendisine yakın eylediği İyi ve Temiz kimselerden müteşekkil olan Onun Ehl-i Beytine muhabbet duyuyoruz". Necmeddin Kübrâ'nın, Ali ve torunlarına karşı özel bir ihtiram göstermesi (Moğol döneminde, müritlerinden bir kısmı bu ihtirama daha fazla vurgu yapar hale gelmişti), Sufiliğin genel bir vasfıdır ve ona özgü değildir. Onun ilk müritleri arasında Ebû Sa'îd Mecdüddin Şeref b. Müeyyed Bağdâdî (ö. 607 veya 616/1211 veya 1219, Harezmi'deki Bağdâdek halkından, Bağdâd'la karıştırılmamalıdır) ve Sa'düddin Muhammed b. Müeyyed Hamûye (ö. 650/1252) vardı. Bu sonuncusu, *Kitâbu Secenceli'l-Ervâh* gibi zor ve hâlâ kâfi derecede incelenmemiş rumuzlu ve bâtinî özellikler arz eden eserlerin müellifidir. Bazılarına göre, o bu kitabında Şii temayüllerini dışa vurmuştur: Mesela o, Muhammed'ten sonra on iki *evliyânın* –imam değil– sıralandığı bir zincir olduğunu söylüyordu. Buhâra'da faaliyet gösteren ve meşhur rubâ'ilerin müellifi olan Seyfüddin Bâherzî (ö. 658/1260) de başka bir müridi idi; Cemâlüddin Cîlî, Baba Kemâl Cündî/Cendî, Dâye diye tanınan ve meşhur tasavvufî eser *Mirsâdü'l-İbâd*'ın yazarı olan Necmüddin Râzî (ö. 621/1223); ve İran'ın en büyük Sufisi, Celâlüddin Rûmî'nin babası Bahâ' Veled (ö. 628/1230) de diğer Sufî şeyhleri idiler.

Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Tasavvufun bu dönemdeki gelişiminin, bilhassa, İran kültür dünyasının daha mutaassıp mintikaları olan Sünnî doğuda ortaya çıktığıdır. Manevî merkezi Bağdâd olan bu dünyanın batı tarafında ise, Tasavvuf, daha ziyade, Sühreverdiyye tarikatî kanalıyla yayılmıştır. Bu tarikatın talim silsilesi, Ahmed Gazâlî'nin talebelerinden olan amcası Abdülkâhîr'e kadar geri götürülse de, yukarıda gördüğümüz gibi, bu ismi taşıyan tarikatın gerçek kurucusunun Ebû Hafs Ömer Sühreverdi olduğu bilinmektedir. Ebu Hafs Ömer pek çok kitabın (*Kitâbü'l-Avârif*, *Keşfü'n-Nesâ'ih*, *İ'lâmü't-Takî*, *İ'lâmü'l-Hüdâ* v.d.)

müellifiydi ve aralarında büyük şair Sa'dî, şair Evhadüddin Kirmânî ve Ahmed Basevî**'nin de bulunduğu çok meşhur öğrencilere sahipti.

Daha önce de söylediğimiz gibi, bu dönemdeki Şiiilerin çoğu, Sünnilerden çok daha fazla Tasavvuf aleyhtarı idiler. Daha sonraki devirlerde, özellikle de günümüz İran'ındaki pek çok Şii cemaatinin Tasavvuf yanlısı tutumu, bu ülkenin dinî tarihindeki ilginç bir tezâhürdür. Fakat bu durum geçmiş dönemlerdeki Sufilere Şii temayüller atfetmeye çalışan günümüz İranlı akademisyenlerin anakronistik tutumuna haklılık kazandırmaz. Selçuklu döneminde Şiiilerin Tasavvufa karşı takındıkları tavır, Seyyid Murtaşâ Razi tarafından kaleme alınan Şii "Dinler Tarihi" kitabı, *Tebşiretü'l-'Avâm* isimli eserde açıkça ortaya konulmuştur. O, kendi dönemindeki Sufileri altı fırkaya ayırır: 1. Vahdet-i Vücud'a inananlar, *ittihâd* (ârifin ruhunun Allah'la tümüyle birleşmesi veya kaynaşmasını) savunan el-Hallâc (ö. 309/922)'ın fikirlerinin takipçileri; 2. 'Uşşâk (aşıklar), gaybî ilimleri elde etmenin mukaddimesi olarak dünyaya ilgi duymayı terki ve Allah'ı sevmeyi öğütleyenler; 3. *Nûriyye* (*nûr* = "ışık"tan), insanla Allah arasında, biri ışıktan diğeri ateşten (*nûr* ve *nâr*) iki tür örtünün bulunduğunu kabul edenler; 4. *Vâsılıyye*, *şeri'at*ın uygulamalarının Allah'a yakınlaşmak için faydalı bir mukaddime olduğunu, fakat Allah'a ulaşan (*vâsıl*) kimselere artık bunun gerekmediğini söyleyenler (ve Şii müellifimiz küçümseyici bir tavırla ilave eder, bu dönemdeki bütün Sufiler *vâsıl*dırlar!); 5. İlim ve mantığın faydasını inkar ederek, bunlara istinat edilen delillerin de muteber olmadığını söyleyenler. Zira, onlara göre, ilm-i hakikî, sadece, Şeyhe mütevâzi bir şekilde itaat etmekte yatmaktadır; ve yine, iman yaratılmış bir şey veya bir tutum olmayıp, ilahî bir fiildir ve ilahî fiillerin tümü yaratılmamıştır; ve son olarak (6), başıboş bir şekilde dolaşan dilencilerin kılığına bürünmüş ahlaksız ve rezil Sufiler.

Aynı müellif, Sufileri mahkum etmek için, kendisi açısından çok güçlü bir delil olan "bütün Sufilerin Sünnî oldukları" tezini ileri sürer; gerçekten de, Sufilik tarihinin en büyük şahsiyetleri (Hallâc, Bâyezid Bistâmî, Şiblî ve diğeri) en kötü lanetlerle anılmakta ve kendileri vahdet-i vücudçular, büyücüler, *zındıklar* (dualist) ve

---

** Bu isim daha önce de geçmiş ve orada kastedilen kişinin Ahmed Yesevî olabileceğini söylemiş idik. Ancak, burada kastedilen kişinin Ahmed Yesevî olamayacağı açıktır. Bununla birlikte biz, bu ismi taşıyan bir sufi büyüğüne rastlayamadık [müt.].

genel olarak, birbirini nakzeden ifâdeler sarf eden kimseler olarak tanıtılmaktadırlar.

Sufilerin mutedil Sünnî mahfillere derin nüfuzuna rağmen – daha önce gördüğümüz gibi, bu dönemde kesin olarak bir neticeye ulaşılmıştı– Sufî aleyhtarı tutum, elbette bazı mutedil Sünnî yazarlar arasında hâlâ mevcuttu. Eş'arî kelamcı İbnü'l-Cevzî tarafından kaleme alınan *Telbîsu İblîs*'te, müellif, daha eski saf Tasavvuf ile devrindeki itimat duymadığı Tasavvuf arasında açık bir ayırım yapıyorsa da, yine de Sufilere karşı şiddetli hücumlarda bulunur. İbnü'l-Cevzî söz konusu kitabında, bize, kendi dönemindeki Sufilerin yaşantısı hakkında kıymetli bilgiler verir. O, on ikinci yüzyılın Sufilerinin içinde rahat bir hayat sürdürdükleri pek çok *ribâta* sahip olduklarını, oysa eski ârifler için, bu *ribâtların* birer inzivâ ve çile mekanları olduğunu söyler. Bu ribâtlardan bir kısmı zâlim emirler tarafından çalınmış mallarla inşa ettirilmişti. Bu kimseler, bu *vakıflar* yoluyla kendi haram mallarını "temizlemek" istiyorlardı. Buralarda bir araya gelen kimseler de geçmişteki Bişr'ler ve Cüneyd'lerden çok farklı idiler. Peygamberin sahabesine benzemek için, ilk Sufiler giysi olarak sade bir *hırka* (çeşitli renklerdeki kumaş parçaları ve yamalarından oluşan bir cübbe) kullanıyorlardı, bazıları ise *hırkanın* altına yünden bir elbise giyiyordu. Genellikle az yemek yiyorlar ve hırka giyme merasiminden önce iki ay oruç tutuyorlardı. Bazı Sufiler, kendi *sâlikleri* için "*erba'iniyye*" (Arapça'da *erba'in* = "kırk") denilen ve hayvanî yiyeceklerden uzak durup sadece meyve-sebze yiyerek geçirilen yarı oruçlu kırk günlük periyotlar tertip ediyorlardı; onlardan bir kısmı oruç tutma âdetini o derece ileri götürmüştü ki, sonunda cinnet ve vesveselere kapılmışlar ve bazen da ahlaksız alışkanlıklara müptela olmuşlardır. (O ilave ediyor) Amma, bugün, tam aksi istikamette aşırıya kaçan ve bol bol yemek yiyen Sufiler var. İbnü'l-Cevzî'nin Sufilerde bulunmasını en şiddetli şekilde kınadığı alışkanlıklardan ikisi, İslâm hukuku (Şeri'at) tarafından da yasaklanmış olan miskinlik ve dilenciliktir. *Semâ*'ın fikhî meşruiyeti meselesine dair *İhyâ* isimli eserinde ilginç bir bölüm açan Gazâlî'nin sergilediği ihtiyatlı yaklaşıma karşılık, İbnü'l-Cevzî, *semâ*' (şarkı söyleme ve raks etme)'ı da hoşgörü ile karşılamaz. Hem Gazâlî hem de İbnü'l-Cevzî, kendi dönemlerindeki Sufiler arasında carî olan, *semâ*' esnasında heyecan ve cezbeye gelerek giysiler yırtma ve (*bereketli* veya manevî bir güce sâhip olduğu farz edilen) bunların parçalarını hazır bulunanlara verme adetinden

bahsederler. Yırtilan bu parçalar fakir insanların giysilerini yama etmek için kâfi olduğu taktirde, Gazâlî, bunu sadakanın bir çeşit muadili kabul ederek, uygulamayı fikhî açıdan yeniden yorumlamıştır¹⁰. İbnü'l-Cevzî ise, Sufilerin *şâhid* (Yaratıcının cemâlinin bir timsali olan güzel yüzlü gençler)'lerle münasebetlerinden tehlikeli bir uygulama olarak tenkitçi bir gözle söz eder. Bununla birlikte, onun dönemindeki Sufiler, bekarlık ve yalnızlık yönünde şiddetli bir temayüle sahiptiler ve sadece Allah'a *tevekkül* ederek, herhangi bir hazırlık yapmadan yolculuk yapmaktan hoşlanıyorlardı. *Telbisu İblis* müellifi, Sufilerin ilimleri hor görmelerini, İslâm hukukuna (Şeri'ata) *ilm-i zâhir* (sadece görünenle ilgilenen ilim) ve kendi öğretilerine *ilm-i bâtin* (görünenin altındaki manayla ilgilenen ilim) demelerini ve "hakikatleri" idrak ettiklerini düşünmeleri nedeniyle mantık ve kanunu hafife almalarını tasvip etmez.

Gösterilen her türlü muhalefete rağmen, bu dönemdeki Sufiler akidelerini telkin etmede ve kendi ayinlerini icra etmede oldukça özgür idiler. Onlar, kolaylıkla, emirler ve kudretli şahıslar arasında hâmler bulmuşlardır. Selçuklu dönemindeki hâmlerinin en büyüklerinden biri, bizzat büyük vezir Nizâmü'l-Mülk idi. Muhammed b. Münevver'in on ikinci yüzyılın ikinci yarısında telif ettiği *Esrârü't-Tevhid*'ine göre, o gençliğinde, meşhur Ebû Sa'îd b. Ebi'l-Hayr'ın müridi olmuş ve bu veli tarafından gösterilen kerâmetleri müşâhede etmiştir. Onun zaman zaman şöyle söylediği rivayet olunur: "Sahip olduğum her şeyi, Şeyh Ebû Sa'îd'e borçluyum." O pek çok hângâh tesis etmiş ve kendi döneminde henüz oluşum evresinde bulunan Sufî teşekküllerine külliyetli miktarda para bağışlarında bulunmuştur. Sufilerin İran kültürüne yapmış oldukları en büyük katkılardan biri de kendi öğretilerini telkin etmek için şiirden bol bol istifade etmelerinde yatar: İlk büyük tasavvuf şairi, Gazneli Senâ'î bu dönemde yaşamıştır.

Kelimenin tam anlamıyla bir Sufî değilse de, İran'ın içinde olduğu kadar dışında da faaliyet göstermiş olan "Maktûl" Şihâbüddin Sühreverdî (549-87/1153-91) –yukarıda zikredilen diğer Sühreverdilerle karıştırılmamalıdır–, doğu İslâm dünyasının bu çağdaki en özgün düşünürlerinden biridir. Bu "*işrâk* öğretisinin Üstadı" (*Şeyhu'l-İşrâk*), kuzey-batı İran'da, Sühreverd'de doğmuş ve ilk eğitimini de İran topraklarındaki Merâğa ve İsfahân'da almıştı. O, büyük oranda, Suriye'de faaliyette bulunmuş ve yine

¹⁰ *İhya'*, c.II, s. 209, 22 v.d.

burada, Batılı tarihlerde ve menkıbelerde "Saladin" olarak geçen büyük Eyyubî Sultanı Selâhaddin'in emriyle (görünüşe göre dinî sâiklerden dolayıdır, fakat muhtemelen, aynı zamanda, siyâsî nedenler de söz konusudur) katledilmiştir. Onu, ne bir Sufî ne de bir filozof, ne bir Sünnî ne de bir Şîî olarak sınıflandırmak mümkündür. Zaten onun büyüklüğü de bu izole olmuş özgünlüğünde yatar. Kelimenin günümüzde kazandığı anlamdan sarf-ı nazar edilecek olursa, ona muhtemelen hakîm-i ilahî (theosophist) veya ârif (gnostik) denilebilir; fakat (açık İsmâilî tesirleri bünyesinde barındıran bir tür mistik Yeni-Eflatunculuğun gelişimi) fikirlerinin çoğu ve ıstılahlarının büyük bir kısmı orijinaldir, revaçta olan kalıpların takipçisi değildir. Bu durum ve hem ekollerin geleneksel Aristocu felsefesini hem de kelamcılarının yürürlükteki Şerî'ata aşırı bağlılıklarını açık ve âşîkar bir surette tahkiri de, onun "aykırılığını" (heterodoxy) vurgulamaktadır. Dahası, eserlerinde, bilinçli olarak kadim Hermetik / Pisagorcu / İrânî geleneği yeniden canlandırmaya teşebbüs etmiştir. Mesela, *Telvîhât*'ında o şöyle söylemektedir: "...bil ki, hikmetin şifahî olarak nakledildiği devirlerden bu yana yaşamış olan Hakîmlerin Babası, Babaların Babası Hermes ve ondan önceki Aganasimon, Psagoras, Empedokles ve Hakîmlerin Sultanı Eflatun gibi kadim Yüce Hakîmler (el-hükemâ'ül-kibâr), Müslümanlar arasında tanıdığımız bütün akılcı hakîmlerden (subtle *loic*) çok daha fazla itibara ve çok daha yüksek manevî kemâle sahiptirler..."¹¹ Sühreverdî, *Meşârî' ve Mutarahât*'ında da, yine Yunanlılar, Mısırlılar ve Müslümanların yanında kadim İrânî isimlerin de yer aldığı bir tür manevî bir *silsile* oluşturur:

Daha Küçük bir Ölüm (Lesser Death) götüren bu Fânî kılıcı Nur'la ilgili kesin bir ikazda bulunan Yunanlılar arasındaki son kişi yüce hakîm Eflatun idi. Ve bu yolun Büyükleri arasında, ilim ve irfânını pekiştiren ve tarihlerde ismi ebediyen kalacak kişi Hermes idi. "Pehlevîler" ["eski İrân gelenekleri", *fehleviyyûn*] arasında, Keyumers [*mâlikû't-tîn*, "balçığın sahibi"] denilen zât, ilk insan idi ve Ferîdûn ve Keyhüsrev onun takipçilerinden (*şî'a*) idiler. Bu bize daha yakın olan dönemlerde ise, mistik yolun (*sulûk*) nurlarına tesir eden Pisagorcu maya, Ahî Ahmîm'e [meşhur Mısırlı Müslüman mutasavvıf Zû'n-Nûn, ö. 245/860] düşmüş ve ondan sonra da Tusterli Gezgine (*Seyyâr*) [dokuzuncu yüzyılda yaşayan Ebu Sehl et-Tusterî] ve onun takipçilerine intikal etmiştir; böylece Mistik Yol'daki bu Hüsrevânî maya, Bistâmlı Gezgine [Bayezid Bistâmî, ö.

¹¹ Corbin neşri, c. I, s. 111.

261/874] geçmiş ve ondan sonra Beyzâlı Fetâ'ya [309/922'de katledilen mistik şehit Mansûr el-Hallâc] ve daha sonra da Amullu ve Harakanlı [Ebu'l-Hasan el-Harakânî] İrfânî Gezgine ulaşmıştır...¹²

Bu durumda, Sühreverdî'ye göre bu öğretiler, Miladî ilk yüzyıllardaki Helenistik öğretilerin sentezinden doğan kadim bir gelenekten kalmış müşterek bir mirâs idi. İran da bunun bir kısmını oluşturuyordu. Tabiri caizse, bu "kadim" öğreti, hakikaten Sühreverdî'nin inkar edilemez teosofik/irfânî dehası tarafından tekmil edilerek geliştirilmiştir. Burada bunun çerçevesini çizmek mümkün değildir. Ancak, Sühreverdî'nin münferid ve mücerred bir mütefekkîr olarak kalmadığını söylemek kâfîdir; onun ölümünden sonra, işrâkî fikirler az çok açıktan tebliğ edilmeye başlamış, ilk kez İran tasavvufunda ve Şîilikte kendine yol bulmuştur. Daha sonraları da, İsfahan ekolünde on yedinci yüzyılda ortaya çıkan ilginç bir canlanışından sonra, bazen dar ve gizli tarihi kanallarla günümüz İran kültürüne bile tesir etmiştir. İlk kez Selçuklu döneminde ortaya çıkıp gelişme kaydeden Sühreverdî'nin Hikmetü'l-İşrâk'ı, tefekkür ve düşüncenin diğer bir önemli tohumu olmuştur.

Sonuç olarak, İran dinî tarihi içindeki Selçuklu döneminin ehemmiyeti, bu çağın, kendisini çeşitli düşünce yollarıyla dışa vuran biçimlendirici zenginliğinde yatar: İlk olarak, Eş'arî Sünniliği, Gazâlî'nin büyük sentezi içinde nihai şekline kavuşmuştur. İkinci olarak, Tasavvuf, ilk kez, büyük tarikatlar (uhuvvet) halinde kurumlaşmış ve önemli ekoller ortaya çıkmıştır. Üçüncü olarak, Maktul Sühreverdî'nin felsefesi İran irfânî (teosofik) düşüncelerine yeni kanallar açmıştır. Ve dördüncü olarak, Şîî mayalanma, hayli ilginç batinî bir kelâmî anlayışa sahip olan İsmâîlîlik ve her ne kadar Selçuklu döneminde nispeten zayıf ise de, yine de bu dönemde geniş bir propaganda merkezleri ağı kurmayı başaran İsnâ Aşeriye İmâmiliği olmak üzere, çifte görünüm içinde İran'da filizlenmeye başlamıştır.

Kaynakça

Bu kısmın hazırlanmasında, Zebihullah Safâ tarafından kaleme alınan değerli çalışmanın çeşitli bölümlerinden bir hayli istifade ettim (*Târih-i Edebiyât der İran*, c. II, Tahran, 1336/1957).

¹² Corbin neşri, c. I, s. 502 v.d.

Selçuklu dönemi İran dini tarihiyle ilgili önemli kaynaklar ise şunlardır:

- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, terc. Schefer, Paris 1891, 1897.
Yeni baskılar: Müderrisî, Tahran, 1335 / 1956. Rusça terc.
B. N. Zakhoder, Moskova-Leningrad, 1949; İngilizce terc.
H. Darke, Londra, 1960.
- Nasirüddin Ebû'r-Reşid Abdülcelil b. Ebi'l-Hüseyn el-Kazvîni
er-Râzî, *Kitâbü'n-Nakz*, nşr. Muhaddis Urmevî, Tahran
1331 / 1952.
- Seyyid Murtazâ Râzî, *Tebîretü'l-'Avâm fi Ma'rifeti'l-Enâm*,
nşr. A. İkbâl, Tahran 1313 / 1934.
- Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, nşr. M. İkbâl, Leiden 1921.
- İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblis*, Kahire 1928.
- Şihâbüddin Sühreverdî, *Opera Metaphysica et Mystica*, nşr.
Henry Corbin, c. I, İstanbul 1945; c. II, Tahran, 1952.

Diğer kaynaklar bu kısmın metninde verilmiştir. Daha ziyade Selçuklulardan hemen önceki döneme ait olsa da, şu çalışmada da önemli bir kaynakça mevcuttur: B. Supler, *Iran in früh-islamischer Zeit*, Wiesbaden 1952 (Bilhassa 133-224 sayfaları arası ile kitabın sonundaki dinler haritası).